

KS. PROF. DR HAB. DHC JAN ZIMNY

General Tadeusz Kościuszko Military University of Land Forces

Theologian, educator, ethicist, philosopher, and lecturer. Research interests: marketing and management, security, diplomatic etiquette, authority, educational dialogue, educational personalism, youth, leadership, leader, Catholic values, Catholic pedagogy, and military service.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4735-4175>

E-mail: jjimny@przemysl.opoka.org.pl

CC-BY-NC-ND 4.0 Deed

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF CHRISTMAS IN THE FORMATION OF SPIRITUAL LIFE

Rola i znaczenie Bożego Narodzenia w formacji duchowego życia

DOI: <https://doi.org/10.62266/PK.1898-3685.2024.36.02>

Wstęp

Rozwój człowieka w wielorakim aspekcie opiera się na konkretnym fundamencie zbudowanym na bazie właściwej aksjologii. Kultura w jakiej żyjemy została zbudowana na wartościach chrześcijańskich. Wciąż odgrywa istotne znaczenie na permanentną formację współczesnego człowieka. Idea wynikająca z owej kultury nawiązuje wprost do idei Jezusa Chrystusa. Nie bez znaczenia więc, współczesny człowiek należycie pojmujący świat i jego historię, nawiązuje w swoim codziennym życiu do owej aksjologii. Wielowiekowa tradycja ukształtowana na chrześcijańskich wartościach i obecna w życiu wielu społeczeństw, nie pozostaje bez wpływu na kształt integralnego życia człowieka¹.

Jednym z takich elementów, który został zakotwiczony od wielu wieków w kulturze europejskiej, jest czas świąt Bożego Narodzenia². Okres ten w ciągu roku, jak pokazuje obserwacja, jest czasem spotkań rodzinnych, czasem intensywności religijnej, także wśród tych, którzy nie zawsze identyfikują się jak wierzący. Specyfika tego okresu i atmosfery z nim związana, oddziałuje nie tylko na sferę więzi ludzkich, ale także na sprawy duchowe, jakkolwiek byśmy je nie określali. Wprawdzie intensywności i charakter Świąt Bożego Narodzenia uległ pewnym zmianom, i nie są już takie jak były kiedyś, to mimo wszystko, nadal są czymś bardzo ważnym dla niemal każdego z nas. Zapewne na zmianę przeżywania tego czasu miały i wciąż mają wpływ różne czynniki. Obecnie wśród społeczeństwa w szybko rozwijających się miastach wzrasta anonimowość, izolacja i samotność. Natomiast poczucie solidarności i wspólnoty zanika³.

1. Metodyka badań.

Autor tekstu mając na uwadze istotne znaczenie dla większości społeczeństwa Świąt Bożego Narodzenia, podjął się przeprowadzenia badań wśród studentów, aby bliżej poznać, jaki wpływ mają na życie respondentów. W celu uzyskania poglądu na ten temat, przeprowadzono stosowne badania wraz z uwzględnieniem na ten temat literatury.

¹ Ł. Burkiewicz, I. Kaczmarzyk, J. Łukaszewska-Haberkowa, L. Zinkow, *Polska kultura religijna. Studia o polskiej religijności na przestrzeni wieków*, Akademia Ignatianum w Krakowie, Kraków 2019

² Głowińska E., *Boże Narodzenie*, Paulistki Wydawnictwo-Księgarnia, Warszawa 2013.

³ Zob. D. Olszewski, *Polska kultura religijna na przełomie XIX i XX wieku*, Instytut Wydawniczy Pax. Warszawa 1996.

Badania przeprowadzono w wśród studentów zaocznych Wyższej Szkoły Społeczno-Gospodarczej w Przeworsku przy użyciu metody sondażu diagnostycznego, metodą ankiety. Ankieta skierowana była do 73 respondentów, co stanowiło ok. 100% badanej populacji. W sumie w badaniu wzięło udział 35 mężczyzn i 38 kobiet w kilku przedziałach wiekowych.

Tabela nr 1. Płeć i wiek respondentów

Proszę określić płeć i wiek?	Płeć				Razem	
	Mężczyźni		Kobiety			
	N	%	N	%	N	%
18-25	18	51.43%	12	31.58%	30	41.10%
26-35	9	25.71%	10	26.32%	19	26.03%
36-45	4	11.43%	11	28.95%	15	20.55%
46-55	4	11.43%	5	13.16%	9	12.33%
Ogółem	35	100.0%	38	100.0%	73	100.0%

Największą grupę stanowiły osoby w wieku od 18-25 roku życia (41,10% badanych). Interesującym kwestią był fakt, iż spośród całej grupy badanych było 31 (42,47%) osób stanu wolnego (19 kawaler / 12 panna), kolejnych 31 osób (42,47%), w tym 10 mężczyzn (28,57%) i 21 kobiet (55,26%) będących w związku małżeńskim.

Dość interesującym okazał się fakt dotyczący profesji reprezentowanej przez grupę badanych. Na 73 respondentów 26 osób, co stanowi 35,62 badanych, to pracownicy fizyczni, w tym 16 osób to mężczyźni (45,71%) i 10 osób (26,32%) to kobiety. Drugą grupę stanowili studenci w liczbie 14 osób, w tym 8 mężczyzn i 6 kobiet (19,18%) ogólnej liczby. Z kolei 12 osób (16,44%) to jest 8 mężczyzn i 4 kobiety, to pracownicy umysłowi. Natomiast 8 osób, w tym 4 mężczyzn i 4 kobiety - to pracownicy administracyjni. Po 2 osoby to przedstawiciele bezrobotnych.

Tabela nr 2. Stosunek do wiary

Stosunek do wiary	Płeć				Razem	
	Mężczyźni		Kobiety			
	N	%	N	%	N	%
Głęboko wierzący	3	8.57%	---	0,0%	3	4.11%
Wierzący praktykujący	14	40.00%	27	71.05%	41	56.16%
Wierzący nie praktykujący	9	25.71%	11	28.95%	20	27.40%
Przywiązany do tradycji	4	11.43%	---	%	4	5.48%
Obojętny	4	11.43%	---	0,0%	4	5.48%
niewierzący	1	2.86%	---	0,0%	1	1.37%
Ogółem	35	100.0	38	100.0	73	100.0%

Z powyższej tabeli możemy poznać stosunek respondentów do wiary. Otóż 41 badanych, co stanowi 56,16% ogólnej liczby, w tym 14 mężczyzn (40,00%) i 27 kobiet (71,05%), to osoby wierzące i praktykujące. Na drugim miejscu znalazła się grupa osób deklarujących się jako wierzący nie praktykujący. Z kolei 3 mężczyzn zadeklarowało jako osoby głęboko wierzące.

W badaniu całościowym zastosowano metodę analizy i syntezy w celu dokładniejszego przedstawienia wyników badań. Zastosowane metody umożliwiły autorowi porównanie różnych aspektów badania oraz analizę zależności między zmiennymi. Jednak ze względu na ograniczony rozmiar artykułu, w opracowaniu omówiono najistotniejsze dane z badań odnoszące się do tematu artykułu.

2. Istota Bożego Narodzenia w świetle literatury.

Można przyjąć tezę, że Boże Narodzenie to jeden z najważniejszych momentów w ciągu całego roku. Czas ten sprawia, że rodzinna atmosfera i bogata oprawa świąteczna powodują jego wyjątkowość. W związku z tym, Boże Narodzenie ma swoje miejsce także w literaturze. Kluczowe znaczenie ma fakt, że okres Bożego Narodzenia jest utożsamiany w kulturze z czasem, w którym wszyscy powinni być dla siebie dobrzy i pomagać sobie nawzajem. Boże Narodzenie to zwykle okres wzmożonej refleksji nad własnym życiem i postępowaniem. Motyw świąt w literaturze bywa więc nie tylko szansą na pokazanie, w jaki sposób to wyjątkowe wydarzenie było obchodzone w konkretnych kulturach i społeczeństwach, ale również często służy do zaprezentowania wewnętrznej przemiany człowieka⁴.

Oczywiście, że Boże Narodzenie, zarówno w prozie, jak i poezji, jest opisywane w jednoznacznie pozytywny sposób, jako bardzo wyjątkowy czas, w którym zdarzają się mniejsze lub większe „cuda”. Często podkreślany jest także religijny charakter obchodów. Literacki motyw Bożego Narodzenia najczęściej ukazywany jest jako ciepła, miła i przyjazna atmosfera. Towarzyszące elementy związane z tym okresem pobudzają wyobraźnię na tyle, że w sumie na stałe zapisały się również w polskiej poezji różnych epok literackich. Warto tu wspomnieć choćby o „Gwiazdce” Leopolda Staffa, czy „Wigilii” Jana Twardowskiego, lub Jana Kasprowicza „W noc wigilijną”. Szczególnym przykładem utworów poetyckich poświęconych tematyce Bożego Narodzenia są także oczywiście kolędy⁵.

Należy jeszcze raz podkreślić, że Boże Narodzenie to jedno z najważniejszych świąt w polskiej kulturze, dlatego nie można się dziwić, że pojawiają się również bardzo często w rodzimej literaturze, w różnych utworach. Dla przykładu w powieści Władysława Reymonta „Chłopi” można znaleźć bogate i interesujące informacje na temat tego, jak wigilię i Boże Narodzenie obchodzono w przeszłości szczególnie na terenach wiejskich. Można by przywołać jeszcze bardzo wiele innych i jakże budujących przykładów na to, że święta Bożego Narodzenia wpisały się na stałe do naszej kultury⁶.

Wiele pięknych utworów literackich powstało za granicą pióra naszych obywateli. W Londynie niedługo przed wybuchem I wojny światowej Maria Dąbrowska przedstawiła w opowiadaniu Marcin Kozera. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż aktorami w przedstawieniu byli uczniowie polskiej szkoły przy Charles Square. Najpiękniejsze pieśni bożonarodzeniowe powstawały w naszym kraju także przy okazji wyjątkowo tragicznych wydarzeń. Tak też było bowiem po katastrofie pod Smoleńskiem, gdy muzyka Zbigniewa Preisnera wraz z tekstem Szymona Muchy w przejmujący sposób oddała nastrój panujący w polskich domach kilka miesięcy po tragedii⁷.

Wymienione przykłady pokazują Boże Narodzenie, jako bardzo szczególny czas, cieszący się dużą estymą. W polskiej literaturze szczególne znaczenie ma Wigilia, która w naszym kraju jest obchodzona w bardzo uroczysty i rodzinny sposób.

3. Czas Bożego Narodzenia w opinii studentów.

Współczesny człowiek osaczony często różnymi zawirowaniami światopoglądowymi, także ideologicznymi, niejednokrotnie gubi się w swoich poglądach i postawie wiary. Dotyczy to przede wszystkim młodego pokolenia, które jest pod wpływem lewackich mediów, nie mając jeszcze wypracowanych i stabilnych poglądów na rzeczywistość swojego życia. Potrzeba więc

⁴ J. Grześkowiak, P. Szczaniecki, *Boże Narodzenie – II. W liturgii*, [w:] Encyklopedia Katolicka, T. 2. Lublin 1976, s.866-868.

⁵ J. Naumowicz, *Narodziny Bożego Narodzenia*, Znak, Kraków 2016.

⁶ H. Langkammer, *Boże Narodzenie w świetle Nowego Testamentu*, Wyd. Papieski Wydział Teologiczny, Wrocław 2011.

⁷ B. Gołębiewska, *Tradycje Bożego Narodzenia w Polsce*, Wyd. Arystoteles, Warszawa 2022.

wielorakich działań, aby ukształtować chwiejne postawy w oparciu o trwałe wartości chrześcijańskie.

Jednym z pierwszych pytań jakie skierowano do respondentów było pytanie dotyczące, gdzie najczęściej spędza Pan/i Święta Bożego Narodzenia? Można było przewidzieć odpowiedzi badanych, bowiem w Polsce zwykle święta Bożego Narodzenia przeżywane są w gronie rodzinnym. Tak więc na powyższe pytanie 60 osób badanych (82,19%), w tym 29 mężczyzn i 31 kobiet, wskazało dom rodzinny. Natomiast 12 osób (16,44%), w tym 5 mężczyzn i 7 kobiet twierdzi, że święta Bożego Narodzenia spędza u rodziny. Jedynie jeden mężczyzna odpowiedział, że czas świąteczny spędza ze znajomymi.

Badana grupa studentów zaocznych, reprezentującą dość szerokie spektrum wiekowe, a tym samym profesje, została zapytana o kwestie dotyczące jakości przeżywania Bożego Narodzenia. Jedno z pytań z tej grupy brzmiało: „W jakim duchu przeżywa Pan/i Boże narodzenie?”. Okazało się, że aż 66 respondentów (90,41%) odpowiedziało, że czas ten przeżywa „w duchu religii katolickiej”. Pięć osób (6,85%) zaznaczyło, że w duchu tradycji, po 1 osobie odpowiedziało, iż „w duchu innej religii” i „zgodnie ze zwyczajem”.

W kolejnym pytaniu chodziło o to „czy Boże Narodzenie jest okazją do życia sakramentalnego?”. Jak się okazało 46 osób (63,01%), w tym 20 mężczyzn (57,14%) i 26 kobiet (68,42%) odpowiedziało twierdząco. Z kolei 21 osób, co stanowi 28,77% badanej grupy, w tym 9 (25,71%) mężczyzn i 12 kobiet (31,58%) uznało, iż trudno jednoznacznie na to pytanie odpowiedzieć. Z całej grupy jedynie 6 mężczyzn negatywnie odpowiedziało na to pytanie.

Doskonale zdajemy sobie sprawę, że przeżywanie świąt religijnych może w różnym stopniu oddziaływać na poszczególne sfery życia człowieka. Jest to uzależnione od wielu czynników. Nie bez znaczenia więc było postawienie pytania badanym „na jaką sferę życia Pan/i przeżywanie Świąt Bożego Narodzenia ma największy wpływ?”. Otóż na 73 badanych 46 osób, czyli 63,01% ogólnej liczby, w tym 20 mężczyzn i 26 kobiet, odpowiedziało, że na sferę życia duchowego. Po 9 osób odpowiedziało „na sferę życia psychicznego” i „społecznego”. Natomiast 6 osób zaznaczyło, iż ma to wpływ na „sferę życia kulturowego”, 2 osoby „na sferę życia fizycznego” i 1 osoba „na sferę życia intelektualnego”.

Powszechnym określeniem świąt Bożego Narodzenia jest, iż święta te są świętami rodzinnymi. W celu przekonania się, czy rzeczywiście w takim duchu studenci je przeżywają, zapytano ich „W jakim wymiarze przeżywa Pan/i Święta Bożego Narodzenia?”. Otóż 71 osób, czyli 97,26% badanych odpowiedziało, że „w wymiarze rodzinnym”, jedynie 2 osoby, to jest 1 mężczyzna i 1 kobieta odpowiedziało „w duchu prywatnym”.

Ponieważ czas Bożego Narodzenia stanowi okres przygotowania do wejścia w kolejny rok kalendarzowy, wielu podejmuje różnego rodzaju postanowienia. Sposobnością ku temu jest są właśnie święta Bożego Narodzenia. Stąd też respondentom postawiono kolejne pytanie: „czy czas Świąt Bożego Narodzenia jest sposobnością w życiu Pana/i na czynienie postanowień?”, aby się przekonać, czy rzeczywiście nadal ta tradycja stanowi istotne znaczenie. Twierdząco odpowiedziało 39 osób, to jest 53,42% badanych, z tego 19 mężczyzn i 20 kobiet. Natomiast 19 osób (26,03%), z tego 9 mężczyzn i 10 kobiet, odpowiedziało negatywnie, zaś 15 badanych, w tym 7 mężczyzn i 8 kobiet zaznaczyło „trudno powiedzieć”.

Zdajemy sobie sprawę, że przeżywaniu Świąt Bożego Narodzenia towarzyszą, oprócz przeżyć typowo religijnych, przeżycia, które mają dodatkowy charakter. W postawionym pytaniu „Jakim czasem są dla Pana/i Święta Bożego Narodzenia?” respondenci mogli z zaproponowanych odpowiedzi wybrać maksymalnie trzy. Okazało się, że najczęściej wskazano na radość – 60 odpowiedzi (po 30 z każdej grupy rodzajowej), odpoczynek – 56 odpowiedzi (po 28 z badanej grupy), 28 studentów wskazało modlitwę, 25 – nadzieję, 21 – pogłębienie wiary, 8 rozrywkę i 6 osób tęsknotę. Jak się więc okazuje, wynik taki można przyjąć jako zjawisko powszechne i naturalne.

W dalszej kolejności zapytano grupę „czy według Pana/i Święta Bożego Narodzenia mają istotne znaczenie na integralny rozwój człowieka?”. Zdecydowana większość odpowiedziała „tak”. Takiej odpowiedzi udzieliło 52 osoby (71.23% badanych), z czego 24 mężczyzn i 28 kobiet. Natomiast 5 osób, w tym 4 mężczyzn i 1 kobieta odpowiedzieli przecząco. Z kolei 16 osób (21,92% ogólnej liczby, w tym 7 mężczyzn i 9 kobiet zaznaczyło „trudno powiedzieć”.

Przedstawione wyniki badań stanowią ważny materiał do dalszej szczegółowej analizy i postawienia konkretnych wniosków. Oczywiście, aby uzyskać bardziej wiarygodny i pełniejszy obraz w podjętym temacie, należałoby przeprowadzić kolejne badania wśród podobnych grup wiekowych. Niemniej przeprowadzone badania wiele nam mówią o postawie osób w odniesieniu do charakteru przeżywania świąt Bożego Narodzenia i ich roli na rozwój osobowy.

4. Wnioski i rekomendacje.

Pochylając się nad zagadnieniem roli i znaczenia Świąt Bożego Narodzenia w życiu człowieka żyjącego w konkretnej kulturze opartej na wartościach katolickich, nie bez znaczenia pozostaje kwestia kultywowania tradycji, zagadnienie wychowania, znaczenie środowiska. Zdajemy sobie sprawę, że społeczeństwo polskie w ciągu ostatnich kilku dekad przeszło swoistego rodzaju metanoię. Wpływ zewnętrznych czynników niejednokrotnie opartych na relatywizmie, na celowej szkodliwości i oddziaływaniu poprzez antywartości, kwestia postawy i przywiązania do wiary nie pozostaje sprawą obojętną⁸.

Biorąc pod uwagę zmiany obyczajów, wpływ ideologii i laicyzacji, prowadzenie tego typu badań jest ze wszech konieczne i uzasadnione. Stosunek ludzi do wiary, religii, tradycji wiąże się mocno z wpływami obcych kultur i mody, która niesie ze sobą nihilizm. Obecnie nie zadaje się już pytania, „czy” religijność społeczeństwa polskiego się zmienia, bo dokumentują to liczne badania polskie i międzynarodowe. Pytamy raczej „jak” to się dzieje: na czym ten proces polega, jakie są jego mechanizmy, jakie czynniki go przyspieszają, jakie mogą być jego skutki. Oczywiście, że nie jest łatwo na te pytania odpowiedzieć, ponieważ religijność jest postawą złożoną, wielowymiarową, na którą składają się: wiara, wiedza, doświadczenie religijne, praktyki oraz wymiar konsekwencyjny. Jest rzeczą wiadomą, że nie wszystkie te elementy muszą podlegać zmianom o tym samym stopniu, charakterze, w tym samym tempie.

Postępujący proces sekularyzacji w Polsce mocna zauważalny, jest powodem na zachodzące zmiany także w jakości i formie przeżywania Świąt Bożego Narodzenia. Postawienie hipotezy, że poziom praktyk religijnych zależy od czynników historyczno-kulturowych wpływających na zasiedziałość (zakorzenienie) ludności i losy struktur Kościoła oraz od współczesnych przemian modernizacyjnych i kulturowo-obyczajowych, w tym od stopnia urbanizacji, jest, uważam, hipotezą właściwą⁹.

Uwarunkowania historyczne i współczesne zjawiska społeczno-kulturowe w znacznym stopniu wpływają na poziom religijności naszego społeczeństwa. Badania przeprowadzono w południowej części Polski, która nadal postrzegana jest jako społeczność religijna, wierna Bogu, Kościołowi i Ojczyźnie. Dość optymistyczne wyniki badań potwierdzają powtarzaną opinię, że społeczeństwo Polski południowo-wschodniej jest wierne zasadom poprzednich pokoleń. Poziom uczestnictwa we mszy św. jest wyraźnie wyższy na obszarach z zasiedziałą ludnością.

Możemy się spodziewać, że warunki umożliwiające sekularyzację będą ciągle istnieć w Polsce, a to będzie miało wpływa także na mentalność kolejnych pokoleń. Zauważa się coraz bardziej i częściej rozmywanie wierności w sprawach indywidualnej religijności. Zjawisko to stanowi wyzwanie dla nas wszystkich. Co prawda, można zauważyć odradzające się ruchy i nowe zjawiska zaangażowania się w sprawy wiary, to skala takich odrodzeń nie napawa wyraźnym optymizmem. W wielu państwach do władzy dochodzą grupy konserwatystów, dla

⁸ W. A. Jamróz, *Boże Narodzenie*, Wyd. Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy, Kraków 2017.

⁹ M. Dąbrowska, *Boże Narodzenie*, Fundacja Nowoczesna Polska, Warszawa 2012.

których źródłem władzy i życia są wartości chrześcijańskie, zasady etyczno-moralne. Być może skala takich zmian również wpłynie na poprawę sytuacji religijności społeczeństwa¹⁰.

Postawy wobec przeżywania i znaczenia Świąt Bożego Narodzenia, to tylko pewien wycinek życia człowieka, który na swój sposób buduje relację z Bogiem jako Absolutem. Wydaje się koniecznym prowadzenie dalszych i bardziej specjalistycznych badań, z których wnioski posłużą do wypracowania działań na rzecz wzmocnienia i ugruntowania wartości katolickich w życiu społeczeństwa.

Zakończenie

W oparciu o przeprowadzone badania można postawić wiele cennych hipotez i wniosków. Pomimo, że otrzymane wyniki badań stanowią dość optymistyczny pogląd na sprawy wiary, religijności, to nie można pozostać pasywnym w podejmowaniu konkretnych działań mających na celu ożywienie wiary w Boga.

Podsumowując należy stwierdzić, iż troska o poziom wiary, wiąże się z koniecznością przewidywania długofalowych trendów jakie już występują i mogą występować w społeczeństwie. Jednym z takich uwarunkowań to troska o wychowanie religijne młodego pokolenia. Nie należy jednak zapominać o konieczności podtrzymywania i budowania tradycji jaka wciąż jest obecna i żyje w naszym społeczeństwie. Należy podkreślić, że relacja młodego człowieka do spraw związanych wiarą, religią oraz identyfikacją z Kościołem jako wspólnotą jest wielowątkowa, zwłaszcza we współczesnym społeczeństwie, które cechuje się olbrzymim przepływem informacji, a także polimorficznością dyskursu społecznego¹¹.

Nie ulega wątpliwości, że w budowaniu relacji z Bogiem, życie wartościami chrześcijańskimi, duże znaczenie ma jakość relacji na z rodzicami, a w dalszym etapie życia z wychowawcami, przełożonymi. Podstawowym wnioskiem jaki nasuwa się po analizie wyników w przeprowadzonym badaniu, jest stwierdzenie, iż to stopień religijności otoczenia ma bardzo ważne znaczenie na młode pokolenie.

Bibliografia:

1. Bocheński J. M., *De virtute militari. Zarys etyki wojskowej*, Wyd. Philed sp. z o.o., Kraków 1993, s. 7.
2. Brzózka R., *Autorytet, funkcjonariusz, antyautorytet: elity społeczne i ich kryzys*, Zeszyty Społeczne KIK, R.22, nr 22 (2019), s.53-60.
3. Burkiewicz Ł., Kaczmarzyk I., Łukaszewska-Haberkowa J., Zinkow L., *Polska kultura religijna. Studia o polskiej religijności na przestrzeni wieków*, Akademia Ignatianium w Krakowie, Kraków 2019.
4. Dąbrowska M., *Boże Narodzenie*, Fundacja Nowoczesna Polska, Warszawa 2012.
5. Głowińska E., *Boże Narodzenie*, Paulistki Wydawnictwo-Księgarnia, Warszawa 2013.
6. Gołombiowska B., *Tradycje Bożego Narodzenia w Polsce*, Wyd. Arystoteles, Warszawa 2022.
7. Grześkowiak J., Szczaniecki P., *Boże Narodzenie – II. W liturgii*, [w:] Encyklopedia Katolicka, T. 2. Lublin 1976, s.866-868.
8. Jamróz W. A., *Boże Narodzenie*, Wyd. Instytutu Teologicznego Księża Misjonarzy, Kraków 2017.
9. Jazukiewicz I., *Autorytet nauczyciela*, Oficyna Wyd. Impuls, Kraków 1999.
10. Langkammer H., *Boże Narodzenie w świetle Nowego Testamentu*, Wyd. Papieski Wydział Teologiczny, Wrocław 2011.
11. Naumowicz J., *Narodziny Bożego Narodzenia*, Znak, Kraków 2016.

¹⁰ A. Wojciechowska, *Boże Narodzenie*, Wyd. Pryzmat, Przemyśl 2021.

¹¹ Por. E. Skrzypkowski, *Postawy młodzieży przedpoborowej*, Wyd. GZ WP, Warszawa 1962.

12. Olbrycht K., *O roli przykładu, wzoru, autorytetu i mistrza w wychowaniu osobowym*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2009.
13. Olszewski D., *Polska kultura religijna na przełomie XIX i XX wieku*, Instytut Wydawniczy Pax. Warszawa 1996.
14. *Słownik Języka Polskiego*, PWN, Warszawa 2006
15. Szaciło T., *Młodzież a wojsko*, Zeszyty Naukowe WAP, Seria Pedagog, Nr 7/25 Warszawa 1962;
16. Wojciechowska A., *Boże Narodzenie*, Wyd. Pryzmat, Przemyśl 2021.
17. Zimny J. (red.), *Autorytet: wczoraj – dziś – jutro*, Stalowa Wola 2016.
18. Zimny, *Autorytet rodziców jako podstawa współczesnej pedagogii*, Pedagogika Katolicka, 2011, nr 2, s. 59-68
19. Zimny J., *Katecheza w ujęciu Jana Pawła II*, Sandomierz 2004.
20. Zimny J. (red.), *Rola autorytetu w procesie wychowania młodego pokolenia*, Pedagogika Katolicka, 2011, nr 1, s.20-30.
21. Zimny J. (red.), *Rola autorytetu w zarządzaniu jako procesie kształtowania osobowości człowieka*, Pedagogia Ojcostwa, 2018, nr 2, s.23-30.
22. Zimny J., *Współczesny model autorytetu nauczyciela*, Stalowa Wola 2006.
23. Zimny J., *Wiara a kultura*, Sandomierz 2004.